

Вікентій Хвойка

(1850—1914)

археолог, першовідкривач трипільської культури

Піонер і фундатор української археології Вікентій Хвойка по праву займає місце в когорті найславетніших постатей цієї науки у світі, таких як Г.Шліманн, Л.Вуді, Ч.Гарольд та ін. Важко знайти період прадавньої української історії, в якому з його ім'ям не були б пов'язані археологічні відкриття або блискучі наукові досягнення. Він був, зокрема, першовідкривачем ранньослов'янських археологічних культур на території України і пам'яток давнього Києва, започаткував нову наукову добу в дослідженнях палеоліту України... Будь-яким із цих та інших відкриттів пишався б кожен професіонал від археології.

Парадоксально, але Вікентій Вячеславович був археологом-самоучкою. Він покладався на свою надзвичайно розвинуту інтуїцію, підкріплену знаннями й багаторічним досвідом.

Найбільшим його подарунком людству, масштабність якого повною мірою було осягнуто лише після пізніших комплексних історико-археологічних досліджень, стало відкриття унікальної стародавньої землеробської культури IV—III тис. до н.е. на теренах України. Цю культуру Вікентій Хвойка найменував трипільською — за назвою села Трипілля (нині Київська область), поблизу якого він зробив перший масовий розкоп давнього поселення. Багато сучасних дослідників вважають конгломерат поселень цієї культури (котра, як виявилось, охоплювала половину сучасної території України) однією з перших цивілізацій у світі.

Чех за національністю, Вікентій (Вікенс) Хвойка народився 21 лютого 1850 р. в чеському місті Семіні. Його рід був старовинного рицарського походження, але після однієї з середньовічних битв, у якій брали участь його предки, їхній маєток було спалено, всі родові документи загинули, й вони стали звичайними поселянами. В 1864 р. по закінченні комерційного училища в місті Хурдимі Вікентій переїхав до Праги. Там він захопився вивченням давньої історії та старожитностей, багато читав спеціальної літератури, знайомився з відомими чеськими істориками й археологами. Це захоплення дало свої плоди значно пізніше, в останнє двадцятиріччя його життя, й було пов'язане вже з дослідницькою роботою на теренах України.

У 27-річному віці, не знайшовши застосування своїм силам на батьківщині, підвладній тоді Австро-Угорщині, Вікентій переїхав на постійне проживання в Російську імперію, де і провів решту життя. Оселившись у Києві й шукаючи засобів до життя, він почав викладати німецьку мову та малювання, займався агрономічною наукою. Його успіхи в галузі агрономії було відзначено на виставках у Ромнах, Харкові, Парижі; він навіть написав дві книги із сільськогосподарської проблематики. Але ці заняття не приносили Хвойці особливої втіхи. Він дедалі частіше повертався до свого захоплення стародавньою історією. Переписувався з празькими друзями — любителями старовини, сам почав колекціонувати старожитності, вивчав давній період української історії, прилучився до роботи до Київського товариства старожитностей та мистецтв.

Наполегливо вивчаючи територію Києва, Вікентій Вячеславович пильно стежить навіть за найменш значними земляними роботами в місті. І ось настає день, із якого розпочинається триумфальний шерех сенсаційних археологічних відкриттів дослідника-самоучки. У серпні 1893 р. Хвойка, стежачи за земляними роботами, здійснюваними на Кирилівських висотах (точніше — по вулиці Кирилівській, 81), помітив у розрізі гори, на глибині 19 метрів якусь круглу жовтувато-білу пляму, яка зблизька видалася йому бивнем мамонта. Факт, що Вікентій Вячеславович не помилився, підтвердив викликаний ним професор Київського університету В. Антонович (відомий український історик, учитель М. Грушевського). Припустивши, що на цьому місці була стоянка первісних людей, Володимир Боніфатійович порадив Хвойці пошукати крем'яних виробів. І справді, той віднайшов такі предмети. Так, стараннями Вікентія Хвойки було відкрито знану тепер в усьому світі Кирилівську палеолітичну стоянку поблизу центру Києва, результати досліджень якої увійшли в усі узагальнюючі праці з палеоліту й підручники з історії та археології.

Подальше вивчення стоянки було дещо утруднено через курйозний випадок. Місцеві бабусі, побачивши викопані кістки мамонтів, вирішили, що вони цілющі, й почали їх збирати. Хвойка змушений був обгородити стоянку й найняти сторожа. Але чутки швидко поширювалися, й одного дня юрба зацікавленого народу, сподіваючись отримати задарма щось корисне для господарства, увірвалась на розкоп і заподіяла багато шкоди. Вікентію Вячеславовичу довелося відразу фіксувати всі знайдені предмети й забирати їх із розкопу. Розкопки тривали на досить значній площі, яку займало поселення. Окрім Хвойки до цих робіт були залучені знані вітчизняні й зарубіжні археологи, зокрема французи А. Бодрі, та Ж. де Бай.

Уже перші зроблені Вікентієм Хвойкою розкопи на Кирилівських висотах засвідчили його талант і вміння досліджувати археологічні культури. Під час розчищення культурного шару він звертав велику увагу на горизонтальне розташування культурних залишків, зберігав їх у тому стані, в якому вони були знайдені, розчищаючи з усіх боків. Було виявлено

фрагменти житла, різноманітні кремінні знаряддя і т. ін. З відкритої Хвойкою Кирилівської стоянки первісної людини почався якісно новий етап вивчення пам'яток палеоліту в Російській імперії, період, коли вони стали всесвітньо відомими. Велика площа (дев'ять тисяч квадратних метрів) Кирилівської стоянки з численними виразними культурними залишками, перша знахідка на території Російської імперії пам'ятки палеолітичного мистецтва, яка одержала світовий розголос (уламок мамонтового бивня з різьбленням), і розташування стоянки в Києві — “матері міст руських” — усе це сприяло широкій її популярності в імперії та за кордоном. У наступні роки, Вікентій Хвойка відкрив іще кілька палеолітичних стоянок — як у Києві, так і в інших місцях України.

Виявлення “особливої неолітичної культури”, як влучно означив трипільську археологічну культуру її першовідкривач, почалося теж із Києва, з Кирилівської стоянки. Розкопуючи її наступного року, дослідник знайшов у великій кількості фрагменти грубої кераміки, кістки тварин та черепашки, що лежали в якихось приміщеннях типу землянок, які становили окремий культурний шар (площею чотири тисячі квадратних метрів). Дальші дослідження привели його до висновку, що відкриті ним культурні залишки належать до наступного етапу життя людей на території Кирилівських висот і що ці землянки є примітивними житлами. Протягом 1895—1896 рр. на висотах від Флорівської гори до Кирилівського монастиря він відкрив іще понад 70 таких землянок. У них існували заглибини для вогнищ, до яких вели східці. Стіни були плетені й мазані глиною. Культурний шар землянок складався, зокрема, із залишків кераміки, орнаментованих відбитками шнура та різних штампів і розписаних червоною та чорною фарбами. Саме така кераміка і є характерною для культури трипільля. Згодом було доказано, що ці землянки — не житла, як спершу вважав Хвойка, а гончарні печі трипільців.

Вивчення землянок навело Вікентія Вячеславовича на думку, що представники цієї культури мали жити й нижче по Дніпру. До розкопок поблизу сіл Трипільля, Верем'я та Жуківка, він узявся в березні 1897 р. Тут учений поряд із землянками, подібними до кирилівських, відкрив новий вид пам'яток тієї самої культури. Це були майданчики з валькованими спорудами з обпаленої глини. Найбільше цих культурних залишків було знайдено в околицях села Трипільля. Вивчаючи фрагменти споруд, археолог дійшов висновку, що тут відбувались обрядові поховання й жертвоприношення. Аргументи його були такі: по-перше, у спорудах існувала велика кількість урн із перепаленими людськими кістками; по-друге, майданчики були розташовані на висотах, де вальковані споруди стояли колом. Утім, пізніше з'ясувалося, що саме вони і є житлами трипільського населення.

Відтоді й почалися систематичні дослідження пам'яток цієї прадавньої землеробської культури, поширеної в IV—III тис. до н.е. на части-

ні земель України, Румунії та Молдови. Саме Вікентій Хвойка висловив і обстоював припущення (пізніше цілком доведене іншими дослідниками), що це особлива землеробська культура періоду неоліту. Тоді мало хто серед науковців погоджувався з цим, бо вважалося, що прадавні землеробські культури могли існувати лише в теплих краях — на берегах Нілу, Тигру і Євфрату тощо.

Учений досліджував трипільську культуру понад десять років, поміж іншими роботами. Поруч із поселенням біля села Трипільля він розкопав цілу низку йому подібних об'єктів, описав їх особливості, час виникнення й місце серед інших старожитностей Східної Європи. Хвойка першим зібрав і порівняв усі відомі в різних місцях України трипільські знахідки, виділив їх в окремі групи для подальшого вивчення. На основі своїх досліджень учений констатував величезне значення трипільської культури серед інших пам'яток Східної Європи, розробив її періодизацію. Він був переконаний у місцевому походженні цієї культури, вважав, що вона належала осілому землеробському населенню. Останнє Хвойка відносив до протослов'ян, що більшість сучасних дослідників заперечує.

Протягом ХХ ст. було відкрито й досліджено сотні поселень трипільської культури. Серед них є досить великі за розмірами та гіпотетичною кількістю населення. Дехто вважає їх найдавнішими у світі містами, які, до того ж, за площею і населенням перевищували міста однієї з перших цивілізацій — шумерської, що виникла пізніше за трипільську. Так поселення “трипільців” біля сучасного села Майданець налічувало до півтори тисячі житлових будинків, а біля села Тальянки — більш ніж дві з половиною тисячі. За допомогою аерофотозйомки, наприклад, встановлено, що останнє із протоміст займало чотири з половиною квадратні кілометри, мало радіальні вулиці, в'їзди позначені спеціальними спорудами, ряди жител-укріплень тощо. Загальновідомими є масові, “фірмені” пам'ятки трипільської культури, такі як бінокулярні глиняні посудини, антропоморфні та зооморфні статуетки з теракоти, теракотові моделі жител, різноманітно орнаментований “чорний” та “червоний” керамічний посуд тощо. Ці та інші матеріальні пам'ятки допомагають уявити й духовну сферу життя трипільців, що була досить розвинена.

Отже, Вікентій Хвойка став першовідкривачем величної і яскравої прадавньої культури, що була однією з перших розвинутих землеробських культур у світі, а деякі вчені вважають її навіть цивілізацією без писемності та монументальних споруд. Відкриття трипільської культури викликало великий резонанс у різних країнах. Доповіді про неї були заслухані на XI, XIII і XIV всеросійських археологічних з'їздах та інших наукових форумах імперії, на XII міжнародному з'їзді доісторичної антропології та археології в Парижі, на конгресі у Флоренції тощо. Розпочалися дискусії про трипільську культуру й у світовій періодиці, як фаховій, так і популярній.

У своїх дослідженнях Хвойка намагався простежити за археологічними культурами подальший безперервний, як він вважав, розвиток землеробського населення Середньої Наддніпрянщини. Він відкривав і вивчав пам'ятки мідного та бронзового віків на Київщині та Черкащині, значний внесок зробив у дослідження старожитностей залізного віку. Але найвагомішим його досягненням (після трипілля) було відкриття на теренах України культур так званих “полів поховань”. Подібні до них уже були відомі в Європі. Ці відкриття Вікентія Хвойки припадають на 1899—1901 рр.

Пам'ятки, що за типом могил здобули назву “полів поховань”, Вікентій Хвойка відкрив поблизу сіл Зарубинці, Черняхів та Ромашки Київської губернії. Ці поля він розглядав як пам'ятки місцевого населення, приналежного, на його думку, до давніх східних слов'ян. Далеко не всі тогочасні й наступні дослідники погодилися з цим висновком Хвойки, але всі прийняли його розбиття культури “полів поховань” на дві культури: зарубинецьку та черняхівську. Першу вчений датував межею ер, а другу — першими століттями н.е. Важливо відмітити, що Хвойка не тільки відкрив і виділив у окрему тему для вивчення ці культури, а й зумів простежити перехід від скіфської доби до зарубинецького періоду й від черняхівського періоду до наступної епохи, зробив періодизацію, яку дотепер вважають точною.

Вікентій Хвойка долучився й до відкриття східнослов'янських старожитностей VI—VII ст., розкопавши ряд поселень на Черкащині (Пастирське городище та ін.), виявив відомий могильник літописних сіверян у селі Броварці на Полтавщині та ін. Значну увагу вчений приділяв і вивченню пам'яток давньоруської доби. Ще в 1894 р. під час дослідження Флорівської гори він знайшов залишки давньоруських ремісничих майстерень — косторізної та ювелірної. В наступні роки Хвойка продовжував розкопки як у Києві, так і в інших місцевостях України. Але найбільш сенсаційними стали результати його розкопок на Старокиївській горі.

У 1907 р., оглядаючи її схили дослідник побачив у розрізі давню кладку, що послужило приводом для нових розкопок. Але справа ускладнювалася тим, що частину Старокиївської гори, де зараз міститься Національний історичний музей України, займала садиба лікаря М.Петровського із розлогим садом. Археолог домогся в господаря дозволу копати на території садиби, але той заборонив знищувати дерева. Тому Вікентій Вячеславович мусив робити розкоп невеликими траншейками або виривати окремі ями. Так доводилося досліджувати одну з найстаріших і найцінніших пам'яток Давньої Русі — центр княжого Києва.

Результати проведених робіт вражали. Тут Вікентію Хвойці вдалося виявити майже всі археологічні культури, починаючи з неоліту. Неолітичними, наприклад, були знахідки гончарних печей і предметів три-

пільської культури. Та найважливішими відкриттями бачилися старожитності давнього Києва. Було виявлено язичницьке капище VIII—IX ст., що підтверджувало сакральне значення Старокиївської гори. Що це був центр давньої столиці, показав розкоп залишків великокнязівського кам'яного палацу X—XI ст., оздобленого фресками й мозаїками. Окрім цього, були виявлені залишки жител та ремісничих майстерень, які обробляли камінь, кістку, метал тощо. Серед особливо відомих знахідок — унікальні ливарні формочки, запрестольний хрест. Саме тоді Вікентій Хвойка знайшов цеглу із зображенням великокнязівського тризуба. Відкриття центру давнього Києва викликало гігантський резонанс серед громадськості держави. Старокиївську гору назвали “руським Капітолієм”, її дослідження порівнювали з розкопками римського Форуму. За ініціативою Хвойки уряд викупив садибу М.Петровського в державну власність. Проте від подальших розкопок у ній Вікентій Вячеславович був відсторонений через інтриги заздрісників.

Багато місця зайняло б навіть побіжне перечислення всіх досліджених Вікентієм Хвойкою пам'яток на території України. У кожен польовий сезон він відкривав по 8-12 археологічних пунктів. Жертовна відданість практичній археології і надзвичайна працездатність допомагали йому долати всі перешкоди, які поставали на шляху. Зокрема, необхідно було десь добувати гроші для існування, не кажучи вже про розкопи. Тогочасна археологія, не маючи державних субсидій, змушена була утримувати себе власними зусиллями. Таким чином Хвойці довелося шукати багатих меценатів, згодних покривати витрати польових досліджень і платити за археологічні колекції, зібрані ним в експедиціях. Таким меценатом для Вікентія Хвойки став Богдан Ханенко — відомий український колекціонер та громадсько-культурний діяч кінця XIX — початку XX ст. Приватне зібрання Ханенка стало основою археологічного відділу створеного наприкінці XIX ст. музею Товариства старожитностей та мистецтва — відділу, який на той час був одним із найбагатших в Європі. Більшість експонатів цих фондів походила з розкопок Хвойки. Проте іноді грошей бракувало й доводилося вишукувати інші джерела фінансування. Дійшло до того, що Вікентій Хвойка змушений був продати уряду за безцінь свою особисту колекцію старожитностей, аби тільки мати змогу продовжувати польові дослідження. Щоправда, її купили на гроші з міського бюджету й тому вона залишилася в Києві. Учений був цим дуже задоволений. “Заповітна мрія буде виконана, — писав він, — і здобуті мною за численні роки праці речі дістануться дорогому для мене і завжди любимому мною м. Києву”.

Разом із М.Біляшівським Вікентій Вячеславович був ініціатором створення вже згаданого Київського музею старожитностей та мистецтва, хранителем якого він був від початку й до своєї смерті. Учений проявив себе як талановитий музейник. Він вкладав у роботу цього за-

кладу багато енергії, знання й сил, жартуючи, що “висушив будинок музею власними легенями”. Це, напевне, й могло стати причиною його тяжкої хвороби. Він помер 2 листопада 1914 р. й був похований на Байковому цвинтарі.

Велике значення в політичному й науковому сенсі має гіпотеза Вікентія Хвойки, розроблена на основі його досліджень. Він доводив, що з часів неоліту Середня Наддніпрянщина була заселена одним і тим самим осілим землеробським населенням, яке він вважав східним слов'янством. Зміна ж археологічних культур, на його думку, свідчить не про міграції, а про поступовий розвиток матеріальних умов життя східних слов'ян, які є автохтонним населенням у Середній Наддніпрянщині. Ці висновки Хвойки заперечує більшість дослідників, але заслуга вченого полягає в тому, що він започаткував дискусію про етногенез слов'ян. Фактично Вікентій Хвойка створив першу наукову концепцію історичного розвитку Середньої Наддніпрянщини від кам'яного віку до середньовіччя.

Його ім'я обезсмертили резонансні відкриття низки археологічних культур, насамперед, трипільської. Праці, які він написав, пам'ятки, які відкрив, і археологічні колекції, які зібрав, стали невичерпним джерелом для вивчення давньої історії нашої Батьківщини.